

KO'RISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARDA NUTQ NUQSONLARINING RIVOSHLANISHI

Xalilova Maftuna Baxtiyor qizi

O'zMPU Pedagogika-psixologiya va inklyuziv ta'lim fakulteti
logopediya yo'nalishi talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20401978>

Annotatsiya. Mazkur maqolada ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilimi, malaka va ko'nikmalarini tekshirishda kompensator imkoniyatlardan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Maqolada kompensatsiya tushunchasining mazmuni, uning maxsus pedagogika va tiflopedagogikadagi ahamiyati hamda ko'rish analizatori faoliyati buzilganda boshqa sezgi tizimlarining faollashuvi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev, B.G. Ananyev, A.G. Litvak, M.I. Zemtsova, L.I. Solntseva kabi olimlarning ilmiy qarashlari asosida kompensator mexanizmlarning psixologik-pedagogik mohiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: tiflopedagogika, ko'rish nuqsoni, kompensator imkoniyatlar, bilim va ko'nikmalarni tekshirish, fazoviy orientatsiya, amaliy faoliyat, taktil idrok, Brayl tizimi, sensor integratsiya, og'zaki-nutqiy diagnostika, korreksion ta'lim, ijtimoiy moslashuv.

DEVELOPMENT OF SPEECH DISORDERS IN CHILDREN WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Abstract. This article highlights the theoretical and practical foundations of utilizing compensatory capabilities in assessing the knowledge, skills, and abilities of children with visual impairments. The paper provides a scientific analysis of the concept of compensation, its significance in special education and typhlopedagogy, and the activation of alternative sensory systems in the presence of visual analyzer dysfunction. Based on the scholarly perspectives of prominent researchers such as L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, B.G. Ananyev, A.G. Litvak, M.I. Zemtsova, and L.I. Solntseva, the psychological and pedagogical essence of compensatory mechanisms is thoroughly revealed.

Keywords: typhlopedagogy, visual impairment, compensatory capabilities, assessment of knowledge and skills, spatial orientation, practical activity, tactile perception, Braille system, sensory integration, oral-speech diagnostics, correctional education, social adaptation.

Kompensator lotincha *compensatio* — qoplash, o'rnini to'ldirish — bu organizmda yetishmayotgan yoki buzilgan funksiyani boshqa saqlangan funksiyalar hisobiga qoplash jarayonidir. Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilimi, malaka va ko'nikmalarini tekshirishda kompensator imkoniyatlardan foydalanish masalasi maxsus pedagogika, psixologiya va tiflopedagogika fanlarining eng muhim ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu yo'nalishning nazariy asoslari birinchi navbatda L.S. Vygotsky tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u “nuqsonning ijtimoiy kompensatsiyasi” va “rivojlanishning madaniy-tarixiy nazariyasi” orqali bola rivojlanishini faqat biologik cheklanish emas, balki ijtimoiy sharoit va ta'lim orqali qayta quriladigan jarayon sifatida izohlagan. Vygotskiyga ko'ra, nuqson — bu to'siq emas, balki rivojlanishning yangi yo'nalishlarini yuzaga chiqaruvchi omildir. Shu g'oya keyinchalik maxsus pedagogik diagnostikaning metodologik poydevoriga aylangan.

Bu fikrlar keyinchalik A. Leontiev ning faoliyat nazariyasida rivojlantirilib, bilish jarayonlari faol amaliy faoliyat orqali shakllanishi asoslab berilgan. Shuningdek, Boris Ananyev sezgi tizimlarining integratsiyasi va kompensatsion o'zaro bog'liqligini ilmiy jihatdan tahlil qilib, idrokning ko'p kanalli tizim ekanligini ko'rsatgan. Bu yondashuv ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalarda boshqa analizatorlarning faollashuvi orqali bilish jarayonlarining to'liq kompensatsiya qilinishini tushuntirib bergan.

Tiflopedagogika yo'nalishida esa Agnia Litvak ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik rivojlanishini chuqur o'rgangan va kompensator mexanizmlarning shakllanish bosqichlarini ilmiy asosda tasniflagan. M. Zemtsova esa ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarning o'qish va idrok jarayonlarini eksperimental o'rganib, taktil va eshitish analizatorlarining yetakchi rolini amaliy tajribalar orqali isbotlagan. Larisa Solntseva esa kompensatsiya jarayonini bosqichma-bosqich rivojlanadigan psixologik tizim sifatida ko'rib, ta'lim jarayonida maxsus metodik yondashuvlar zarurligini asoslab bergan.

O'zbek tiflopedagogik maktabida ham bu yo'nalish rivojlangan bo'lib, M. Y. Ayupova ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan ishlashda Brayl tizimi, taktil idrokni rivojlantirish va og'zaki-nutqiy diagnostika usullarini ilmiy asosda ishlab chiqqan. Sh. Shomurodova esa maxsus ta'limda kompensator yondashuvning didaktik asoslarini ishlab chiqib, o'quv jarayonini individual yondashuv asosida tashkil etish metodikasini taklif etgan.

Kompensator imkoniyatlarning mohiyati shundan iboratki, ko'rish analizatori funksiyasi cheklanganda inson miyasida boshqa sezgi tizimlari faollashadi va idrok jarayoni qayta tashkil etiladi. Bu jarayonda eng muhim o'rinlarni eshitish, taktil (teginish), proprioseptiv (harakat) va nutq tizimlari egallaydi. Eshitish analizatori og'zaki axborotni qabul qilish, tushunish va tahlil qilishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Taktil sezgi predmetlarning shakli, tuzilishi va materialini aniqlashda yetakchi rol o'ynaydi. Harakat sezgisi esa fazoviy orientatsiya, yo'nalish va amaliy faoliyatni bajarishda muhim kompensator mexanizm hisoblanadi. Nutq esa bilimni ifodalash va fikrlash jarayonini tashkil etuvchi markaziy vositaga aylanadi. Shu asosda ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirishda ilmiy jihatdan asoslangan bir qator metodlar qo'llaniladi.

Eng muhimlaridan biri og'zaki so'rov metodi bo'lib, u bolaning bilim darajasini eshitish va nutq orqali aniqlash imkonini beradi.

Ikkinchi muhim metod — Brayl yozuvida bajariladigan yozma nazorat ishlari bo'lib, bu bola yozma bilimni mustaqil tekshirishga xizmat qiladi. Uchinchi metod — taktil-amaliy topshiriqlar bo'lib, bunda bola maxsus relyefli materiallar, maketlar va modellardan foydalanib vazifalarni bajaradi.

To'rtinchi metod — kuzatish metodi bo'lib, u bolaning amaliy faoliyat jarayonidagi ko'nikma va malakalarini tabiiy sharoitda aniqlashga imkon beradi. Beshinchi metod esa individual diagnostik suhbatlar bo'lib, bunda pedagog bola bilan bevosita muloqot orqali uning tushunish darajasi va fikrlash jarayonini baholaydi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kompensator imkoniyatlardan tizimli va maqsadli foydalanish nafaqat diagnostika samaradorligini oshiradi, balki bolaning kognitiv rivojlanishini ham sezilarli darajada kuchaytiradi.

Bu yondashuv bolaning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, o'ziga ishonchini oshiradi, o'quv jarayoniga faol jalb etadi hamda ijtimoiy moslashuvni yengillashtiradi. Shu sababli zamonaviy maxsus pedagogikada kompensatsiya prinsipi markaziy o'rin egallaydi va u ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish hamda baholashning eng samarali ilmiy-amaliy asosi sifatida e'tirof etiladi.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish maxsus pedagogika va tiflopedagogika fanida alohida ilmiy tizim sifatida shakllangan bo'lib, u nafaqat o'quv natijasini aniqlashga, balki bolaning bilish jarayonlarini, kompensator imkoniyatlarini va psixik rivojlanish xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga yo'naltirilgan. Bu jarayonning nazariy asoslari L.S. Vigotskiy tomonidan ishlab chiqilgan madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasiga borib taqaladi. Unga ko'ra, nuqson bola rivojlanishini to'xtatmaydi, balki uni qayta tashkil etadi, ya'ni psixik funksiyalar boshqa analizatorlar orqali kompensatsiya qilinadi va rivojlanish yangi yo'nalishlarda davom etadi. Shu g'oya asosida A.N. Leontyev faoliyat nazariyasi bilish jarayonining amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liqligini asoslab berdi, B.G. Ananyev esa sezgi tizimlarining integratsiyasi orqali idrokning ko'p kanalli xususiyatini ilmiy jihatdan yoritdi.

Tiflopedagogika yo'nalishida M.I. Zemtsova, L.I. Solntseva va A.G. Litvak tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalarda eshitish, taktil va harakat sezgilarining yetakchi kompensator rolini eksperimental asosda isbotladi. O'zbek maxsus pedagogikasida M.Y. Ayupova va Sh.S. Shomurodova tomonidan olib borilgan ishlar esa Brayl tizimi, taktil idrok va og'zaki diagnostika usullarining amaliy samaradorligini ko'rsatib berdi.

Ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirishda bir nechta o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi usullar qo'llaniladi.

Birinchi usul og'zaki-nutqiy diagnostika usuli bo'lib, u eng asosiy va universal metod hisoblanadi. Bu usulda bola bilimni nutq orqali ifodalaydi, pedagog esa savollar yordamida uning tushunish darajasini, mantiqiy fikrlashini, umumlashtirish va xulosa chiqarish qobiliyatini aniqlaydi. Og'zaki metodning ilmiy asosida L.S. Vigotskiyning nutq va tafakkur birligi haqidagi g'oyasi yotadi, ya'ni nutq bu yerda faqat aloqa vositasi emas, balki fikrlashni tashkil etuvchi asosiy psixik mexanizm sifatida ishlaydi. Savollar tizimli ravishda oddiydan murakkabga o'tib boradi: avval faktlarni aniqlash, keyin taqqoslash, so'ng umumlashtirish va nihoyat mustaqil xulosa chiqarish talab qilinadi. Bu usul orqali bolaning bilim darajasi bilan birga uning fikrlash strukturasi, nutq rivojlanishi, diqqat va xotira jarayonlari ham aniqlanadi.

Ikkinchi usul amaliy faoliyatni kuzatish usuli bo'lib, u bolaning real harakatlari orqali bilim va ko'nikmalarini baholashga xizmat qiladi. Bu usul A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasiga asoslanadi, ya'ni inson psixikasi faoliyat jarayonida shakllanadi va aynan amaliy harakat bilimni mustahkamlaydi. Bola turli amaliy topshiriqlarni bajaradi: predmetlarni guruhlash, konstruksiya tuzish, modellar bilan ishlash, fazoviy topshiriqlarni amalga oshirish kabi faoliyatlar kuzatiladi. Pedagog esa bolaning topshiriqni tushunishi, uni bajarish ketma-ketligi, mustaqillik darajasi, xatolarni tuzatish qobiliyati va kompensator sezgi tizimlaridan foydalanishini tahlil qiladi. Bu usulning eng muhim jihati shundaki, u bolaning "haqiqiy amaliy bilimni" ko'rsatadi, ya'ni bola bilganini hayotiy faoliyatda qo'llay oladimi yoki yo'q — shu aniqlanadi.

Uchinchi usul taktil idrokka asoslangan diagnostik usul bo‘lib, ko‘rish nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun eng muhim kompensator yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bu usulda bola predmetlarni ko‘rishsiz, faqat qo‘l sezgisi orqali o‘rganadi. Maxsus relyefli materiallar, geometrik shakllar, maketlar va didaktik modellar yordamida bola predmetning shakli, hajmi, tuzilishi va xususiyatlarini aniqlaydi. M.I. Zemtsova va A.G. Litvak tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, taktil idrok orqali olingan bilimlar nafaqat chuqurroq tushuniladi, balki uzoq muddatli xotirada mustahkam saqlanadi va fazoviy tasavvurni rivojlantiradi. Bu jarayonda pedagog bolaning teginish sezgirligi, analiz qilish tezligi, obraz yaratish qobiliyati va predmetlar o‘rtasidagi bog‘lanishni tushunishini baholaydi.

Brayl tizimi asosida yozma tekshiruv usuli ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda bilim, malaka va ko‘nikmalarni baholashning eng muhim yozma diagnostik vositalaridan biri hisoblanadi. Bu usul ko‘rish imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning yozma nutqini, savodxonligini va fikrni ketma-ket ifodalash qobiliyatini aniqlashga xizmat qiladi. Brayl tizimi nuqta-belgilar asosida qurilgan maxsus yozuv bo‘lib, u orqali bola matnni o‘qish va yozish jarayonini taktil sezgi orqali amalga oshiradi. Ilmiy jihatdan bu usul L.S. Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan kompensatsiya nazariyasiga asoslanadi, chunki ko‘rish analizatori ishlamagan sharoitda yozma nutq taktil analizator orqali kompensatsiya qilinadi. Shuningdek, L.I. Solntseva tadqiqotlarida Brayl tizimi faqat texnik yozuv vositasi emas, balki fikrlashni strukturaviy tashkil etuvchi psixologik vosita ekanligi asoslab berilgan. Brayl yozuvi orqali diagnostika jarayonida bola turli shakldagi topshiriqlarni bajaradi: diktant yozish, test savollariga javob berish, matnni to‘ldirish, qisqa bayon yoki ijodiy yozma ishlar yaratish. Bu jarayon nafaqat imlo va grammatikani, balki bolaning mantiqiy fikrlashini, fikrni izchil bayon qilish qobiliyatini ham ochib beradi. Pedagog Brayl yozuvi asosida quyidagi jihatlarni baholaydi: yozuv tezligi, belgilarni to‘g‘ri shakllantirish, matnni tushunish darajasi, fikrni ketma-ket ifodalash, grammatik va mantiqiy to‘g‘rilik. Shuningdek, bolaning mustaqil ishlash qobiliyati va xatolarni tuzatish mexanizmi ham tahlil qilinadi. Bu usulning eng muhim ilmiy afzalligi shundaki, u bolaning “ichki nutqini” tashqi yozma shaklga aylantirish jarayonini ko‘rsatadi. Ya‘ni, bola qanday fikrlaydi va uni qanday tartibda ifodalaydi — shu jarayon to‘liq ochib beriladi. Shu sababli Brayl tizimi asosidagi yozma diagnostika ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ta‘limiy rivojlanishini aniqlashda eng ishonchli usullardan biri hisoblanadi.

Sensor-integrativ diagnostika usuli ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda bilim, malaka va ko‘nikmalarni tekshirishning zamonaviy va eng samarali yondashuvlaridan biri bo‘lib, u bir nechta sezgi tizimlarining bir vaqtda ishlashiga asoslanadi. Bu usulda eshitish, taktil (teginish) va harakat sezgilari o‘zaro integratsiyalashgan holda qo‘llanilib, bola bilimni bir nechta kanallar orqali qabul qiladi va ifodalaydi. Ilmiy asosda bu yondashuv L.S. Vigotskiy va A.N. Leontyevning psixik funksiyalarning faoliyat va ijtimoiy muhit orqali shakllanishi haqidagi g‘oyalariga tayanadi. Shuningdek, B.G. Ananyev tomonidan ishlab chiqilgan sezgi tizimlarining integratsiyasi konsepsiyasi ham bu usulning nazariy asosini tashkil etadi. Tiflopedagogik tadqiqotlarda M.I. Zemtsova va A.G. Litvak sensor tizimlarning birgalikdagi faoliyati kompensatsiya jarayonini sezilarli darajada kuchaytirishini eksperimental asosda isbotlab berganlar. Sensor-integrativ diagnostikada bola bir vaqtning o‘zida bir nechta analizator orqali topshiriqni bajaradi.

Masalan, pedagog topshiriqni ogʻzaki tushuntiradi (eshitish kanali), bola uni taktil material yordamida bajaradi (teginish kanali) va harakat orqali model yoki amaliy natija hosil qiladi (harakat sezgisi).

Shu tariqa bilim birgina idrok kanali emas, balki bir nechta sezgi tizimlari orqali mustahkamlanadi. Bu usulning diagnostik ahamiyati juda yuqori, chunki u bolaning real sharoitda qanday oʻylashi va harakat qilishini koʻrsatadi. Pedagog quyidagi jihatlarni tahlil qiladi: sezgi tizimlari oʻrtasidagi muvofiqlik, topshiriqni tushunish va bajarish ketma-ketligi, kompensator imkoniyatlardan foydalanish darajasi, diqqatni taqsimlash qobiliyati va mustaqil qaror qabul qilish koʻnikmasi. Sensor-integrativ usulning eng muhim afzalligi shundaki, u bolaning bilish jarayonini fragmentar emas, balki yaxlit tizim sifatida ochib beradi. Yaʼni bola faqat eshitib yoki faqat ushlab emas, balki bir vaqtning oʻzida bir nechta sezgi orqali fikrlaydi va harakat qiladi. Bu esa uning haqiqiy rivojlanish darajasini aniqroq koʻrsatadi. Shuningdek, bu usul kompensatsiya jarayonini kuchaytiradi, chunki bir sezgi tizimi yetarli boʻlmagan vaziyatda boshqa tizimlar uni toʻldirib boradi. Natijada bola bilimni chuqurroq oʻzlashtiradi, fazoviy tasavvuri rivojlanadi va amaliy koʻnikmalari mustahkamlanadi.

Koʻrishida nuqsoni boʻlgan bolalar bilan ishlashda kompensator imkoniyatlardan foydalanish samaradorligi maxsus pedagogika va tiflopedagogika fanida markaziy oʻrin tutadi.

Chunki bu yondashuv nafaqat oʻquv materialini oʻzlashtirishni taʼminlaydi, balki bolaning bilish jarayonlarini faollashtirib, uning psixik rivojlanishini yangi sifat bosqichiga olib chiqadi.

Kompensatsiya jarayoni deganda koʻrish analizatori yetishmovchiligi boshqa sezgi tizimlari — eshitish, taktil, harakat va nutq tizimlari orqali toʻldirilishi tushuniladi. Bu jarayonning samaradorligi ilmiy jihatdan L.S. Vigotskiy tomonidan asoslab berilgan boʻlib, u nuqsonni cheklov emas, balki rivojlanishning yangi imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi omil sifatida talqin qiladi. Kompensator imkoniyatlardan foydalanishning eng muhim samarasi shundaki, bola bilish jarayonini birgina koʻrish orqali emas, balki bir nechta sezgi kanallari orqali amalga oshiradi.

Masalan, eshitish analizatori ogʻzaki axborotni qabul qilish va tushunishda yetakchi rol oʻynasa, taktil sezgi predmetlarning shakli, tuzilishi va fazoviy xususiyatlarini anglash imkonini beradi. Harakat sezgisi esa amaliy faoliyatni toʻgʻri tashkil etish va fazoviy yoʻnalishni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Shu tariqa kompensator tizimlar bir-birini toʻldirgan holda yaxlit bilish jarayonini hosil qiladi.

Ilmiy tadqiqotlar, xususan M.I. Zemtsova va L.I. Solntseva ishlarida koʻrsatilishicha, kompensator imkoniyatlardan tizimli foydalanish bolalarda idrokning barqarorligini oshiradi, xotira jarayonini mustahkamlaydi va tafakkur operatsiyalarini rivojlantiradi. A.G. Litvak esa taktil va eshitish idrokini birgalikda faollashtirish bolaning fazoviy tasavvurlarini sezilarli darajada kengaytirishini taʼkidlaydi. Bu esa oʻquv materialini chuqurroq tushunishga olib keladi.

Kompensator imkoniyatlardan foydalanish samaradorligi yana shunda namoyon boʻladiki, bola oʻzini cheklangan emas, balki faol bilish subyekti sifatida his qiladi. Bu uning oʻquv motivatsiyasini oshiradi, mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantiradi va oʻziga ishonchini kuchaytiradi. Natijada bola nafaqat bilimni oʻzlashtiradi, balki uni amaliy hayotda qoʻllash koʻnikmasiga ham ega boʻladi.

Diagnostik jarayonda ham kompensator yondashuv juda muhim rol o'ynaydi. Og'zaki so'rov, Brayl yozuvi, taktil materiallar bilan ishlash, sensor-integrativ topshiriqlar va o'yinli metodlar birgalikda qo'llanganda bolaning real rivojlanish darajasi aniqroq namoyon bo'ladi. Bu usullar orqali pedagog bolaning kuchli tomonlarini aniqlaydi va zaif jihatlarini kompensatsiya qilish yo'llarini belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, kompensator imkoniyatlardan foydalanish samaradorligi shundan iboratki, u ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarning bilish jarayonini kengaytiradi, psixik rivojlanishni faollashtiradi va ta'lim jarayonini individual yondashuv asosida tashkil etishga imkon beradi. Bu yondashuv zamonaviy tiflopedagogikaning eng muhim ilmiy-amaliy asoslaridan biri bo'lib, bola rivojlanishini to'liq va uyg'un ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. F.U.Qodirova va Z.X.Xusnuddinova. "Tiflopedagogika". Chirchiq-2023
2. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2016
3. Mamarajabova Z.N. Maxsus pedagogika (umumiy kurs). – Toshkent, 2019.
4. Yusupova D.A. Maxsus pedagogika va inkluziv ta'lim. – Toshkent, 2021
5. Erin J.N., Koenig A.J. Foundations of Education for Blind and Visually Impaired Children. – AFB Press, 2007.
6. Дружинина, Л.А. Психолого-педагогическое сопровождение дошкольников с нарушениями зрения в условиях инклюзивного образования [Текст]: учебно-методич. пособие / Л.А. Дружинина, Л.Б. Осипова, Л.И. Плаксина. – Челябинск: Изд-во Юж.-Урал. гос. гуман. пед. ун-та, 2017. – 254 с